Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 14. 2010. С. 377–384.

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

Олександр СИТНИК,
Віра ГУПАЛО

ЗНАХІДКИ КРЕМ'ЯНИХ АРТЕФАКТІВ НА МІСЦІ БЕРНАРДИНСЬКОГО КОСТЕЛУ В ДУБНІ

Середньовічне Дубно знаходилося на одному з відрогів Волинської височини. З трьох сторін (півдня, сходу і півночі) підніжжя цього підвищення омивалося річкою Іквою з широкою багнистою заплавою з півночі та ставами – з півдня. Найбільшу ширину мис має зі східного краю, де в кінці XVI ст. був збудований замок князів Острозьких. Із західного краю мис звужується до вузького перешийку, на якому тоді ж спорудили фортифікаційні укріплення у вигляді земляного валу, рову та в'їздної вежі (Луцька брама).

Поблизу вежі та валу на кульмінації пагорбу (214,5 м н.р.м) в кінці XVI ст. було збудовано дерев'яний костел, довкола якого знаходилося кладовище. У 1629 р. на місці дерев'яного храму спорудили мурований костел бернардинів, а 1658 р. – житловий монастирський корпус, квадратний у плані з внутрішнім подвір'ям (віридажом). Увесь монастирський комплекс (костел, житловий корпус, цвинтар, сад, господарський двір) займав поверхню площею 376×172 лікті (20787 м^2).

Впродовж 1995–2007 рр. (з перервами) в межах Бернардинського костелу проводилися археологічні розкопки, які мали рятівний характер. Основним об'єктом досліджень були поховання (кінця XVI – першої половини XIX ст.) з прикостельного цвинтаря і з підземних гробівців, що виступили в межах мурованого костелу (рис. 1).

У 2003 р. проводилися дослідження у притворі, де розкоп (площею 5,40×1,90 м) було розплановано по центральній осі будівлі [Гупало, 2006, с. 166–184]. На цій ділянці вперше простежено характер нашарувань ґрунтів, що не були зруйновані будівництвом котлованів і які виступили між фундаментами капітальних стін костелу. Однак первісну стратиграфію на більшій частині розкопу до глибини 1,00 м знищено в ході земляних і будівельно-ремонтних робіт, що проводилися в післявоєнний час. Нижче знаходилися залишки 23 поховань у дерев'яних домовинах, між якими зафіксовано контури знищених могильних ям.

В цій ситуації дуже важливим виявився північний профіль розкопу, де характер нашарувань зберігся найповніше [Гупало, 2006, с. 167, рис. 2]. Під підсипкою долівки (сірий ґрунт, перемішаний із будівельним сміттям) на глибині 0,30 м виступив темно-сірий щільний горизонт культурного шару. Товщина його 55–110 см. Нижче, на глибині 0,85–1,50 м, залягав сіро-коричневий (плямистий від численних кротовин) горизонт В сучасного чорнозему, під яким на глибині 2,00–2,10 м знаходився верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів жовтого відтінку, насичений вапняковими та залізистими конкреціями. Стратиграфічно непорушені шари виступали на площі розкопу між похованнями лише незначними острівцями.

У заповненні могильних ям і домовинах у 2003 р. зафіксовано дев'ять предметів, що не пов'язані із похованнями – крем'яні артефакти (5 од.) та дрібні фрагменти ліпної кераміки (4 од.). Збірка кременів, що залягали на різній глибині (в межах 1,36–2,04 м), представлена: ножеподібною ребристою пластиною, вкритою молочною патиною, різцевим, нуклеподібним та ребристими сколами, пластинчастим відщепом [Гупало, 2006, с. 177–178, рис. 9, *1, 6, 9, 13–14, 17*], що попередньо були датовані фінальним палеолітом – початком мезоліту. Уламки горщиків попередньо віднесено до епохи бронзи. Ці матеріали вперше засвідчили існування праісторичних слідів заселення досліджуваного терену.

У 2005 р. закладено розкоп (площею 7,78 м^2) у молитовній залі, по осі північ-південь (рис. 1). На глибині 0,50 м відзначено шар темно-сірого ґрунту культурного шару потужністю

83 см. Під ним на глибині 1,33 м виступив сіро-коричневий, поритий численними кротовинами горизонт В сучасного ґрунту, який тонким прошарком (товщина 20 см) залягав на жовтому верхньоплейстоценовому лесі з залізистими і вапняковими конкреціями, що фіксується вже з глибини 1,53 м [Гупало, 2007, с. 316–318, рис. 3].

Цікаво, що у заповненні найдавніших (в межах нової доби) об'єктів також виступив праісторичний матеріал. Уламки вінець мисочки маліцької культури зафіксовано у котловані колони на глибині 2,36 м. В межах крипти 3, у знищеній могильній ямі, на глибині 1,43 м (від кульмінації склепіння гробівця) виявлено фрагмент стінки горщика також маліцької культури та відщеп із напівпрозорого димчастого кременю [Гупало, 2007, с. 329–330, рис. 10, 2, 6].

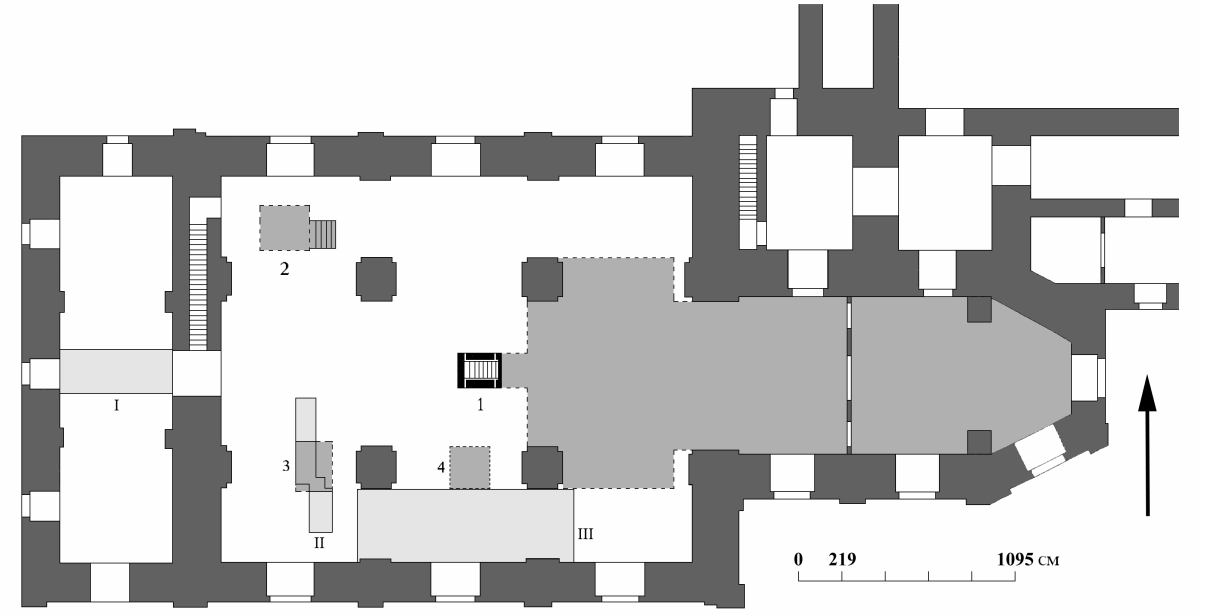

Рис. 1. Дубно. Бернардинський костьол. Загальний план з 1865 р. *Умовні позначення*: I – розкоп 2003 р.; II – розкоп 2005 р.; III – розкоп 2007 р.; 1 – Головна підвівтарна крипта 1, досліджена у 1995–2000 рр.; 2 – крипта 2, досліджена у 2002 р.; 3 – крипта 3, досліджена у 2005 р.; 4 – крипта 4, досліджена у 2007 р.
Fig. 1. Dubno. Bernardynian catholic church. General plan from 1865

У 2007 р. для досліджень була доступна поверхня південної нави, де розпланували розкоп площею 35,64 м^2 (рис. 1). В ході розкопок встановлено, що усю поверхню нави було призначено під внутрішньо-костельні поховання. Південною границею цього цвинтаря виступала південна капітальна стіна храму. Північна границя цвинтаря, розмічена по осі розміщення колон (південно-західної і південно-східної), відповідала північному борту розкопу. Таким чином, у північній стінці розкопу відобразилася стратиграфія первісних відкладів, яка проте збереглася не на всій протяжності дослідженої ділянки. Цілісність стратиграфії порушили підземні фундаменти обох колон і крипта 4, відкрита при південно-східній колоні.

Значний перепад глибини залягання артефактів і потужності відкладів ще раз підтвердив висновки про наявність схилу первісного пагорба. В результаті нівелювання поверхні під костел, потужну товщу культурного шару чи кількох культурних шарів різних археологічних епох (?) на вершині пагорбу було знищено.

У межах розкопу відклади лесу фіксуються дуже незначними останцями і на різній глибині, що було обумовлене рівнем і щільністю залягання поховань. Встановлено, що на дослідженій ділянці південної нави було поховано щонайменше 62 особи. У заповненні домовин і могильних ям дев'яти поховань зафіксовано 10 крем'яних артефактів, які трапилися на різній глибині. В межах розкопу знайдено 12 артефактів, які залягали у перекопаних численними могилами шарах та у кротовинах в сіро-коричневому лесі.

У крипті 4, на рівні материкової долівки, відзначено сліди нори крупного гризуна, у заповненні якої виявлено артефакт із кварциту (глибина 2,02 м). Крім цього в межах розкопу на глибині 0,20–0,40 – 1,45 м зафіксовано 10 фрагментів ліпних горщиків волино-люблінської культури. Уламки аналогічних посудин виявлено також і в заповненні домовин у похованнях 3, 5, 7, 11, 12, 17, 23.

Знахідки крем'яних артефактів

Виявлена під час дослідження колекція крем'яних артефактів знаходиться, безперечно, у перевідкладеному стані. Лише на невеликих ділянках розкопу спостерігались фрагменти непорушених верхньоплейстоценових лесів і гор. В. сучасного ґрунту (так званий материковий і передматериковий лес). Можна лише умовно, базуючись на морфологічно-типологічних характеристиках крем'яних виробів, визначити їх первісне стратиграфічне місце залягання.

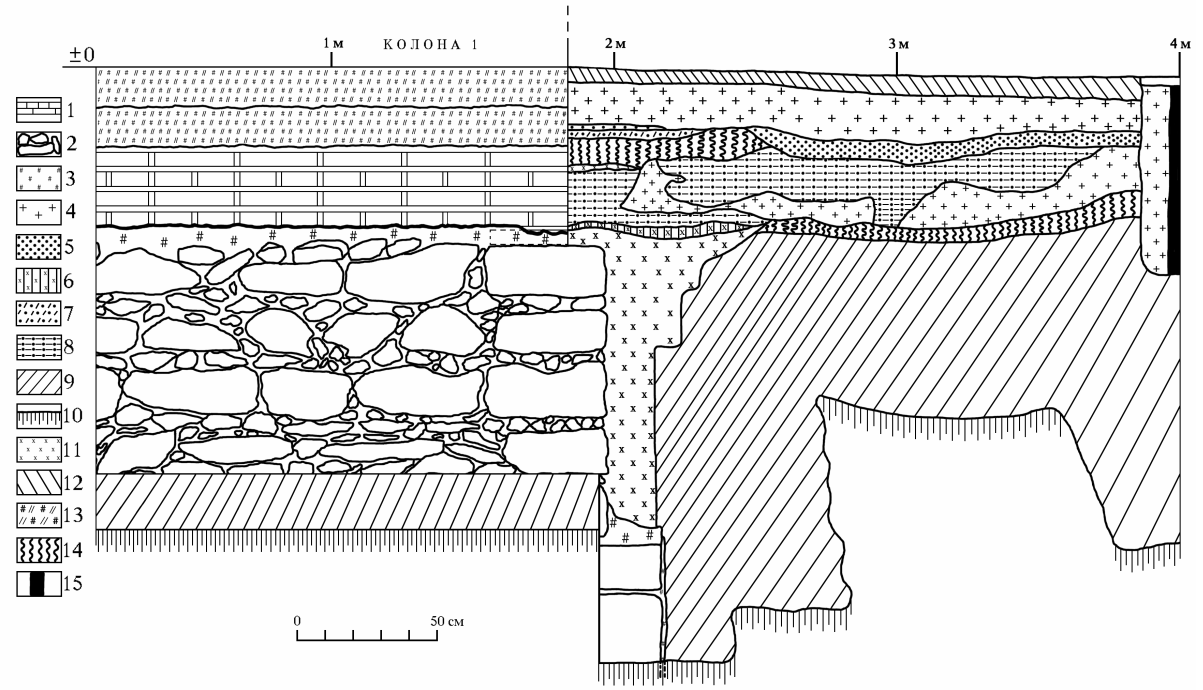

Рис. 2. Дубно. Бернардинський костьол. Фрагмент північного профілю розкопу 2007 р. Умовні позначення: 1 – цегляна кладка; 2 – кам'яна кладка; 3 – вапняний розчин; 4 – будівельне сміття; 5 – пісок жовтого кольору; 6 – жовта глина, перемішана із чорноземом; 7 – пісок білого кольору; 8 – сірий ґрунт, перемішаний із будівельним сміттям; 9 – сіро-коричневий плямистий лес; 10 – білясто-жовтий материковий лес із залізистими і вапняковими конкреціями; 11 – чорнозем; 12 – бетон, перемішаний із будівельним сміттям; 13 – штукатурка; 14 – темно-сірий щільний ґрунт культурного шару; 15 – дерев'яний стовп
Fig. 2. Dubno. Bernardynian catholic church. Fragment of northern profile from 2007

За зовнішніми ознаками, технікою розщеплення і вторинною обробкою колекція неоднорідна. Вона складається, мінімум, з двох груп: 1) патинований мікролітичний комплекс; 2) непатинований макролітичний комплекс. Дещо осторонь знаходяться три кам'яні предмети, вік і культурна приналежність яких неясна.

Першим з них є яйцеподібне жовно крем'яної сировини невеликих розмірів (3,5×3,0 см), досить правильної форми. Не викликає сумніву природне походження цього виробу, але наявність його серед крем'яних артефактів може свідчити про спеціальний відбір і принесення на місце поселення. Він знайдений на глибині 0,5–0,7 м. Поверхня його гладенька, сіро-синя, вкрита тонкою кальцитовою кіркою.

Другим нестандартним предметом є природно розщеплений крем'яний уламок з невеличкою кіркою по спинці. Його розміри: 4,5×2,0 см. Має загалом чотирикутні обриси і

дуже наполіровану поверхню (до дзеркального блиску). Не виключено, що цей річковий (алювіальний) кремінь принесено на місце табору також свідомо. Він знайдений в кв. 4–5, на глибині 0,2–0,4 м.

Третій виріб – безсистемно огранена (з ребром по осі розщеплення) аморфна пластина з розширеним термінальним краєм. Виготовлена з сіро-брунатного світлого кварциту, має грубу "шершаву" поверхню. Її розміри: 7,2×4,0×1,0 см. Знайдена в крипті 4, на долівці.

Інші два комплекси крем'яних знахідок можуть бути описані за виглядом зовнішньої поверхні, технікою первинної і вторинної обробки, типологією. Оскільки на одному і тому ж стратиграфічному рівні трапилися також фрагменти ліпних горщиків волино-люблінської і кераміка маліцкої неоліт-енеолітичних культур, то можливо, що непатинований комплекс кременів може належати саме до цієї епохи (?).

За усіма морфологічними ознаками непатиновані знаряддя і сколи мають більше рис подібності до неолітичної каменеобробної традиції. Цей комплекс включає 13 предметів, виготовлених з так званого волинського кременю – сировини з туронського ярусу верхньокрейдових відкладів (чорної, темно-сірої, "димчастої" в розломі, іноді смугастої породи). Ці речі виглядають "свіжими", без патини. Лише один предмет має сліди легкого блакитного патинування і перебування у вогні (сітку тріщин на поверхні).

Характерно, що з 13 предметів 11 мають ознаки вторинної обробки. Це переважно сліди крайової ретуші, локалізованої на гострих краях сколів. Оскільки усі речі свіжі і так чи інакше "відчули" механічний вплив перевідкладення, то можливо, що окремі сколи набули ретуш саме під час зрушення їх з первісного місця залягання. Однак деякі речі – типові знаряддя праці кам'яної доби.

Це, насамперед, комбіноване знаряддя різця-скобеля-провертки, виготовленого на поздовжньо-крайовій призматичній пластині (рис. 3, *1*). Заготовка мала розміри 9,5×3,3×1,3 см, вигнутий поздовжній профіль, смужку кірки на спинці. Базальна частина пластини спеціально обламана і по торцю розлому нанесено різцевий скол, що добре помітний з вентральної сторони.

У верхній частині заготовки так само з вентральної сторони зроблена ретушована виїмка скобеля. Термінальний гострий кінець пластини має вигляд робочого краю провертки-пронизки, ледь підправленої з дорсальної сторони крутою ретушшю. На одному з поздовжніх бокових країв є сліди дрібної крайової зубчастої ретуші. Знаряддя в цілому не відрізняється якимись особливими рисами. Такі бокові вентральні різці відомі з часів верхнього палеоліту до епохи бронзи. Враховуючи, що на поверхні виробу запеклися фрагменти розчину XVII ст., яким скріплювали фундамент костелу, можемо ігнорувати крайову ретуш, але штучно нанесене різцеве зняття безсумнівне. Крем'яний виріб виявлено в кв. 1–2, на глибині 1,27 м, під похованням 7.

Друге знаряддя також не викликає ніяких заперечень. Це типовий кінцевий термінально-випуклий скребок (скребачка), що виготовлений на фрагментованій поздовжньо-крайовій пластині (рис. 3, *2*). Знаряддя невелике: 3,7×2,4×0,9 см. Робочий край підправлений напівкрутою та крутою ретушшю. Це знаряддя також "нейтральне" в типологічно-хронологічному аспекті. Такі скребачки присутні в крем'яних виробничих комплексах впродовж усієї кам'яної доби. Однак, враховуючи деякі мікроознаки збереження поверхні, можна відносити знаряддя до часу неоліту. Предмет знайдений в кв. 1–2, в заповненні поховання 6.

Класичний, майже "левалуазький" відщеп трапився у похованні 24 (тільки не треба думати, що ці кремені покладені у поховання спеціально; вони потрапили туди в процесі руйнування поховань і заповнення їх "навколишнім" суглинистим матеріалом та сміттям).

Відщеп справді має класичну форму поздовжньо-паралельних заготовок, знятих з призматичних нуклеусів. Помітна деяка підправка прикрайової зони між площадкою і спинкою відщепу. Відбивна площадка пласка, коса (рис. 3, *3*). На лівому поздовжньому ледь випуклому краю спостерігається дрібнесенька ретуш (псевдоретуш?). Розміри заготовки: 5,2×3,3×1,0 см.

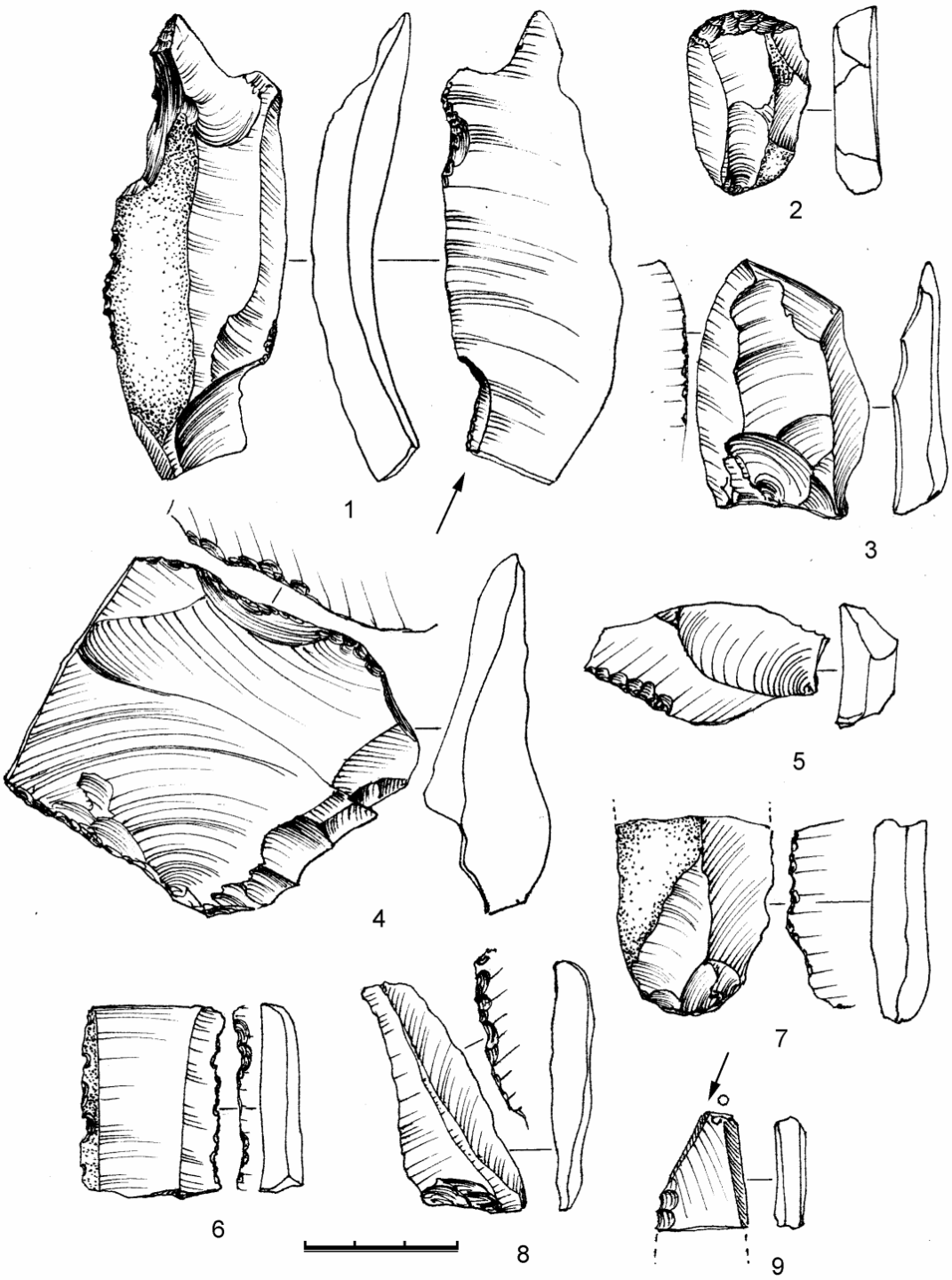

Рис. 3. Дубно. Бернардинський костьол. Крем'яні вироби не патинованого неоліт-енеолітичного комплексу
Fig. 3. Dubno. Bernardynian catholic church. Flint artifacts from non-patined Neolithic-Eneolithic complex

В колекції виділяються своїми розмірами масивний ромбоподібної форми відщеп (рис. 3, *4*). За технічними характеристиками цей скол уже безсумнівно належить до неолітичної каменеобробної традиції. Такі великі аморфні сколи-таблетки є індикатором первинного переоформлення ядрищ. Інколи спеціально відокремлювали значні за розмірами заготовки, які пізніше оформлялися у макрознаряддя типу серпів тощо.

На косо-поперечному широкому краю відщепу помітні сліди вторинної обробки, переважно з дорсальної сторони, але є вони і зі сторони "черевця". Ретуш крайова, дрібна, з заломами і надщербленнями; іноді – це контрретуш, що виникає від взаємодії виробу з іншим твердим тілом під час використання у роботі. Можливо, сліди цієї обробки і є слідами використання масивного відщепу як знаряддя для рубання, ударяння (?).

Невеличкий відщеп вкорочених пропорцій – типовий продукт відходів саме такого первинного розщеплення – знайдено в кв. 3, на глибині 0,92 см (рис. 3, *5*). При основі сколу помітна незначна ретушна обробка.

Одна крем'яна річ – базальна частина поздовжньо-крайової пластини – побувала у вогні (рис. 3, *7*). На лівому поздовжньому краю з вентральної сторони має дрібну зубчасту ретуш (можливо, випадкової механічної дії). Вона трапилася в кв.2, на глибині 1,2–1,3 м.

Ще один фрагмент типової паралельної пластини, але уже термінального краю (рис. 3, *6*) також має дрібнозубчасту ретуш на обох поздовжніх краях. Штучне чи антропогенне походження цієї ретуші також не викликає сумніву. Фрагмент знайдено у заповненні, на глибині 0,6–0,7 м.

Невеличка атипова (косо нахилена за віссю розщеплення) пластина, що відкрита в кв. 2, на глибині 1,2–1,3 м, має широку локалізовану ретуш зі сторони черевця (рис. 3, *8*).

І останній предмет, що має вторинну підправку, можна віднести до категорії різців базально-кутового типу (рис. 3, *9*). Правда, сам робочий кінчик знаряддя відламаний, але негатив різцевого сколу простежується чітко. Помітні сліди і незначної ретушної підправки поздовжнього краю.

Ще чотири невеличких сколи без явних ознак ретуші доповнюють загалом стандартний ансамбль знарядь, заготовок і відходів виробничого комплексу пізнього періоду кам'яної доби. На основі цієї невеликої колекції можна зробити висновок про загалом розвинуту призматичну техніку розщеплення, націлену на продукування пластинчастих заготовок, з яких виготовлялися переважно скребачки, різці, ножеподібні знаряддя.

Умови залягання, знаходження, а також наявність кераміки неолітичної доби дають підстави датувати цей комплекс непатинованих виробів неолітичною добою і пов'язувати (як найвірогідніше припущення) з керамікою волино-люблінської культури, поселення якої, безперечно, знаходилося неподалік і, мабуть, було знищене пізнішими культурно-поселенськими процесами.

Друга частина колекції – патинований мікролітичний комплекс крем'яних виробів нараховує 8 одиниць (рис. 4, *1–8*). Сировина та ж, що і в попередній колекції – місцевий туронський кремінь високої якості, з властивостями послідовного розщеплення. Не дивлячись на невелику кількість представлених речей, вони типологічно виразні і можуть бути попередньо визначені у культурно-історичному аспекті.

Їх спільними рисами є мікролітичний характер, тобто невеликі розміри сколів, з яких 6 пластинок і 2 відщепи, а також рівномірна синьо-блакитна патина (місцями плямиста), яка вкриває обидві плоскі сторони предметів.

У цій збірці, що виглядає одночасовою і однокультурною, є два класичні знаряддя – серединний різець на пластині і "пів-вістря" – класична пластинка з притупленою спинкою.

Серединний різець (рис. 4, *1*) сформований на базальній частині поздовжньо-крайової пластини (зі смужкою конкреційної кірки на спинці) за допомогою двох перехресних знять під гострим кутом один до другого. Знаряддя має розміри 3,2×1,8×0,6 см. Невідомо, чи протилежний робочій ділянці край обламаний спеціально, чи випадково (?). Річ знайдена в квадраті 1, 2, на гл. 1,78 м. Такі різці відомі серед інвентарю фінальнопалеолітичних і ранніх мезолітичних комплексів як на Волині, так і в Подністер'ї.

Найцікавішим і найпоказовішим знаряддям є пластинка з косо притупленою спинкою (рис. 4, *7*) пізньограветської культурної традиції. Це типова двосхила пластинка зі слідами невеличкого негативу на ребрі. Вона була спеціально обламана з двох кінців. На умовно нижньому поперечному краю помітні сліди додаткових ударів по торцю розлому. Верхній край відламаний навскоси і модельовані крутою (майже прямовисною) ретушшю, внаслідок чого

утворений гострий міцний край (мабуть, наконечника до стріли?). Його розміри: 3,0×1,3×0,35 см. Він знайдений в кв. 1–2, на гл. 0,74 м.

Деякі речі в цій збірці є характерними мікропластинками (рис. 4, *2*, *5, 6*). Одна з них – майже ціла із плоскою спинкою (рис. 4, *2*), виявлена в заповненні поховання 3. Інші дві пластинки багатогранні, фрагментовані з одного чи другого краю (рис. 4, *5*). Одна широка пластина (рис. 4, *4*), демонструє зустрічний чи біпоздовжній спосіб попереднього розколювання мікронуклеуса. На двох поперечних сторонах залишилися рештки ударних площадок ядрища (одна площадка похила). Вона трапилась на глибині 1,2 м, в заповненні похованні 23.

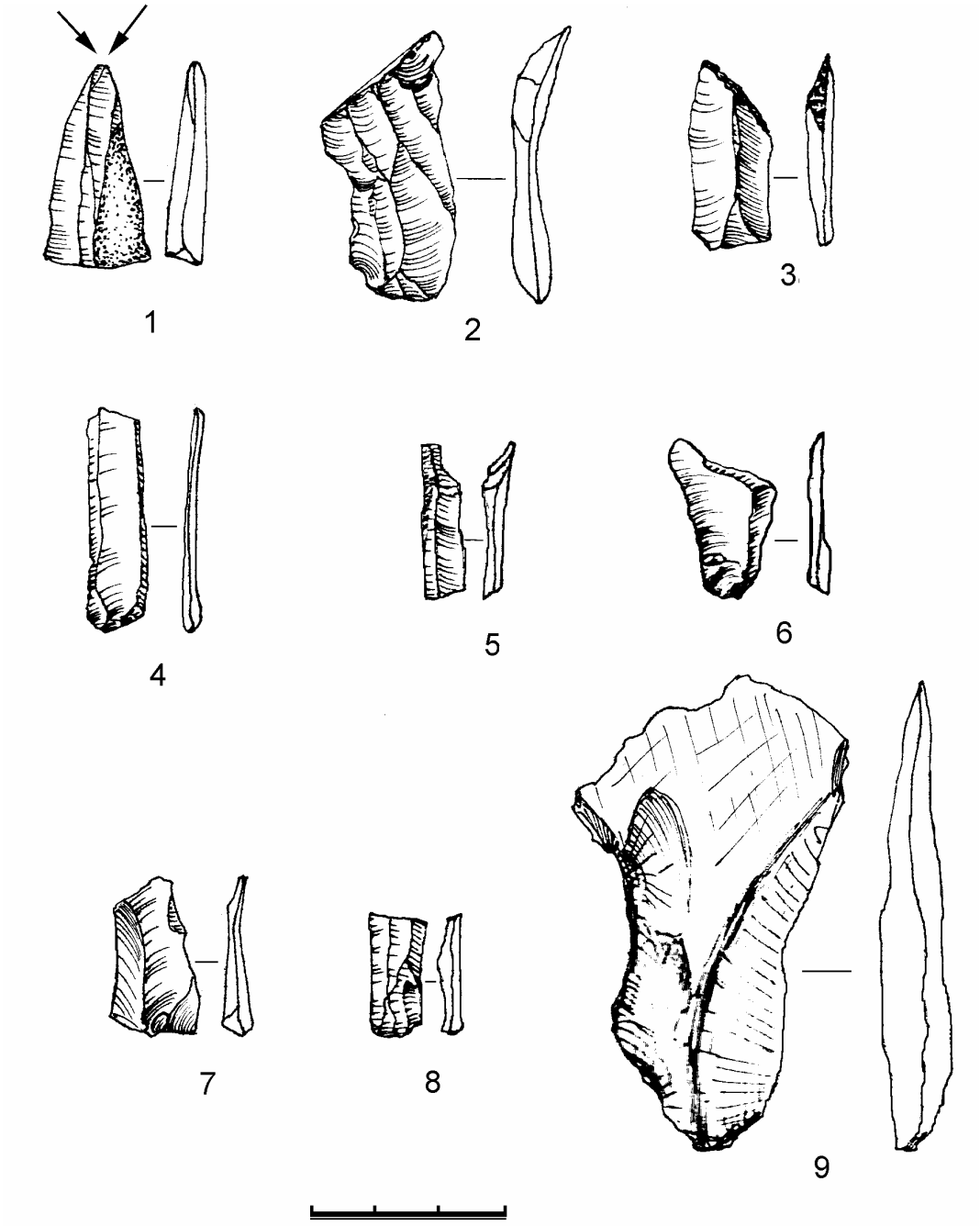

Рис. 4. Дубно. Бернардинський костьол. Крем'яні вироби патинованого фінальнопалеолітичного комплексу

Fig. 4. Dubno. Bernardynian catholic church. Flint artifacts from patined final-Paleolithic complex

Загалом, не викликає сумніву техніка первинного розщеплення цих заготовок – вона мікропризматична, основана на торцевих чи конусоподібних ядрищах, одно- чи двоплощадкових. Мікролітизм цих виробів продиктований пізньограветською (епіграветською) технологією, у якій центральне місце посідали дрібні правильні мікропластинки і вістря з притупленою спинкою. Свідерських елементів в інвентарі не помічено, тому більше ймовірно, що патинований комплекс належить до фінальнопалеолітичного часу і "в'яжеться" з верхньою частиною верхньоплейстоценових лесів (зруйнованих на місці спорудження костелу).

Можна помітити, що патиновані мікросколи залягали стратиграфічно глибше (не дивлячись на загалом перевідкладений стан речей). Найчастіша глибина виробів з патиною – 1,9–1,6 м, в той час, як непатиновані кремені знаходилися переважно на глибині 1,2–1,5 м.

Таким чином, під час дослідження храму нового часу відзначено присутність чужорідних археологічних матеріалів кам'яної доби. Значення виявлених крем'яних артефактів полягає, насамперед, у їх техніко-типологічній чіткості і морфо-метричних особливостях. Враховуючи останнє, встановлено, що на місці спорудження бернардинського костелу (чи десь неподалік) знаходилися (чи знаходяться) рештки мінімум двох пам'яток – поселення первісних мисливців фінальнопалеолітичної доби (відкритих на терені Дубна вперше) та поселення неоліт-енеолітичного віку. Наявність кераміки бронзової доби та інших епох свідчить про багатошаровість зруйнованої археологічної пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Гупало В.

2005 До проблеми дослідження криптових поховань // АДЛУ. – Львів. – Вип. 8. – С. 388–399.

2006 Середньовічний цвинтар при костелі св. Андрія у Дубні // МДАПВ. – Львів. – Вип. 10. – С. 166–184.

2007 Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні // МДАПВ. – Львів. – Вип. 11. – С. 315–336.

Olexandr SYTNYK,
Vira HUPALO

DISCOVERY OF FLINT ARTIFACTS ON THE TERRITORY OF BERNARDYNIAN CHURCH IN DUBNO

Presence of complex of archaeological materials from Stone Age was noted during exploration of Modern Period church. Importance of discovered flint artifacts is connected with their technical and typological clearness and morphometric peculiarities. On the base of these features was elucidated that remains of at least two monuments – site of pre-historic hunters of Final-Paleolithic Period and settlement of Eneolithic Period are situated on the territory of temple (or near it). Discovery of ceramic of Bronze Age and other epochs witnessed about multi-layered character of destroyed archaeological monument.